

Hans-Dieter Evers, Tilman Schiel:
Strategische Gruppen. Vergleichende
Studien zu Staat, Bürokratie und
Klassenbildung in der Dritten Welt
 Berlin 1988

Novější dějiny sociologie rozvojových zemí jsou poznamenány konfliktem dvou výzkumných směrů, které se od sebe liší v akcentování endogenních respektive exogenních faktorů. Z ideologických důvodů sice převažovaly spíše spory, než přímá výměna zkušeností, ale vzájemnou kritikou docházelo k obohacení obou modelů.

Starší jsou teorie, které akcentovaly endogenní faktory. Jedná se především o tzv. modernizační teorie, které se pokoušely sociální a politické změny v zemích třetího světa objasnit jako imanentní procesy.

Proti nim se na konci 60. let postavily dvě teorie, akcentující exogenní faktory. Obě teorie se kriticky orientovaly na úlohu vyspělých kapitalistických států ve světě, na otázku role světového trhu a jeho vlivu na společenské procesy v rozvojových zemích.

Teorie imperialismu, které vznikaly ve vyspělých kapitalistických zemích a byly důsledkem průlomu levicových a neomarxistických teorií do západní vědecké produkce, nepředstavovaly pro sociologii rozvojových zemí přílišné obohacení. Teorie závislosti, které jsou produktem rozvojových zemí a byly reakcí na krizi a nulový růst v zemích třetího světa, ovlivnily sociologii dlouhodobě a dosti podstatně. Poté, co se objevily, nebylo už možné tvrdit, že zaostalost rozvojových zemí je problém, za nějž si tyto země mohou samy a nebylo už možné zdůvodňovat bídu v těchto zemích mentalitou, tradicí apod.

V 80. letech však dochází k odklonu od striktního uplatňování teorie závislosti. Dochází tak k diferenciaci teoretických přístupů, která je reakcí na slepou uličku původního modelu. Ukázalo se, že jak teorie modernizace, tak teorie závislosti, jakkoli obě důležité pro rozvoj výzkumu, ztratily svou snahou o univerzální platnost svůj explanační charakter.

Tilman Schiel a Hans-Dieter Evers, představitelé Bielefeldské školy, patří svou knihou "Strategické skupiny" do tohoto širokého proudu sociologie rozvojových zemí

80. let, kdy znovu začíná převažovat důraz na endogenní faktory vývoje. Pozornost se soustředila na nedostatky v řízení a jednání tzv. "slabého" státu a na tzv. státní třídy, které se ovládnutím státního aparátu přeměnily v kartely k získávání privilegií a pokrok spíše blokují.

Vedle Bielefeldské školy, která zkoumá subsidiární produkci a kapitalistický rozvoj, stojí v Německu v popředí Senghaasovy komparativní výzkumy Evropy a jihovýchodní Asie, vedoucí k typologiím vývoje na základě srovnávacích analýz a také Elsenhansovy práce o byrokratických rozvojových společnostech a masové produkci.

Koncept strategických skupin vznikl v "Bielefeldském kruhu pro sociologii rozvojových zemí" už v 60. letech. Postupně byl v diskusích upřesňován do podoby, v níž je prezentován v recenzované knize. Jeho odezva zůstala omezena jen na úzký okruh těch, kteří se dostali do osobního kontaktu s bielefeldskou skupinou.

Přesto se domnívám, že si koncepce strategických skupin zaslouží pozornost mimo jiné pro neortodoxní způsob používání klasiků sociologie Marxe a Webera, zvláště v podání Tilmana Schiela. Platí pro něj sice kategorie marxovské a weberovské analýzy, nikoli však obecně, nýbrž pouze pro tu společnost, k jejíž explikaci byly původně určeny. Vychází z přesvědčení, že společenskou strukturu v rozvojových zemích nelze popisovat v kategoriích klasické sociologie: nehledá v zemích třetího světa analogie, nýbrž rozdíly.

Schiel nově interpretuje Marxovu teorii tříd pomocí Weberovy teorie panství, a je přitom přesvědčen, že právě Weber Marxe pochopil lépe než všichni epigoni včetně Engelse a Lenina. Na rozporu mezi rolí, kterou byrokracii přisoudil Weber, a rolí, kterou byrokracie hraje v nekapitalistických zemích, dokazuje, že se jedná o dva různé sociální typy, které jsou pro pouhou vnější podobnost své činnosti označovány za byrokracii.

Knihy je rozdělena do devíti kapitol, pět z nich zpracoval Evers, dvě Schiel a jednu napsali společně. Jedna kapitola je z pera dalšího bielefeldského sociologa Rüdiger Korffa.

V první kapitole od H.-D. Everse, která je přepracovaným příspěvkem téhož autora z roku 1973, jde o pokus kriticky zhodnotit teorie modernizace a teorie, které jsou založeny na apriorně převzatých a dogmaticky uplatňovaných modelech ze sociologie evropských zemí. Evers ukazuje neudržitelnost těchto teorií a staví proti nim své a Schielovo pojetí strategických skupin jako model, který se opírá o empirická data.

Evers rozlišuje strategické skupiny od tzv. kvazi skupin, které se vyznačují absencí strategického jednání a subjektivního pocitu příslušnosti k určité skupině. Skupina se stává strategickou skupinou tehdy, když aktivně a jednotně vystupuje k ochraně svých hospodářských a politických cílů, aktivně podporuje ty politické vůdce, o nichž se domnívá, že budou sloužit jejímu zájmu a zároveň se stává tím, čemu se v politické sociologii říká "pressure group". Poznat, zda dojde k takovému přerodu ve strategickou skupinu, lze z prudkého nárůstu členstva této skupiny.

Třetí stupeň vývoje sociální struktury je tvoření tříd pomocí tzv. hybridizace strategických skupin. Strategické skupiny vstupují k dosažení svých cílů do koalic, což při dlouhodobém společném zájmu vede k prolínání skupin a v konečném stadiu ke vzniku nové třídy.

Ve druhé kapitole analyzuje Evers typy strategických skupin, odlišující se svými způsoby a možnostmi přivlastňování. Každá skupina, která se vynoří jako první, se pokusí zavést takový společenský a ekonomický systém, který je pro její zájmy nejvhodnější. Každá následující skupina najde hotové podmínky, v jejichž rámci buď musí operovat, nebo se je pokusit změnit. V tomto mechanismu nachází Evers vysvětlení pro střídání různých forem panství.

Evers rozlišuje tři různé způsoby přivlastňování: kolektivní, korporativní a osobní. Jím odpovídají tři různé typy byrokracie: parkinsonovská, orwellovská a weberovská, a tři odlišná politická zřízení: parlamentní demokracie, řízená demokracie a vojenská diktatura. Evers dokazuje vztahy mezi způsobem přivlastňování, typem byrokracie a charakterem státního zřízení na třech zemích jihovýchodní Asie: Thajsko, Malajsko a Indonésie

v časovém rozmezí od poloviny minulého století do současnosti.

Obsahově úzce navazuje na druhou kapitolu kapitola osmá, která se zabývá byrokratizací a byrokratickým kapitalismem v těchto zemích. Rozborem podstatných procesů jsou blíže určeny tři typy byrokratizace:

- byrokratizace jako růst vládního aparátu (parkinsonovská),
- byrokratizace jako prosazení racionálních organizačních principů (weberovská) a
- byrokratizace jako nárůst všeobecné kontroly společnosti byrokracií (orwellovská).

Konkrétní analýzou revolučních procesů v Thajsku, Malajsku a Indonésii dochází Evers k překvapivému závěru, že byrokratizace jsou často výsledkem revolucí nebo národně osvobozovacích bojů. Jednak odměňují vítězné revoluce své věrné přívržence prostřednictvím platů ve státní službě a jednak je mocná byrokracie schopná si za jakýchkoli okolností zajistit příslušné důchody. To ostře kontrastuje s názory teorie modernizace, která byrokracii pokládala za typický vedlejší produkt industrializace.

Evers používá pojmu byrokratický kapitalismus, který pravděpodobně pochází od Wittfogla, a v lehce obměněné podobě jako "státní kapitalismus" byl využit levicovou kritikou společnosti sovětského typu. Nejvýznamnějším znakem byrokratického kapitalismu je spojení patrimoniální byrokracie, u níž neexistuje oddělení soukromého života a úřadu, s kapitalistickým podnikáním. Spojení soukromých obchodů se státní správou vede k tomu, že různé kliky, složené z úředníků, kontrolují velké banky, průmyslové a obchodní podniky, nebo se alespoň podílejí na jejich zisku.

Byrokratický kapitalismus je prostředek, jak zachovat byrokratický stát a zároveň opatřit privilegia úředníkům tohoto státu. Příjmy nejsou použity k akumulaci produktivního kapitálu (tj. k investicím), ale k osobnímu konzumu nebo k darům, které posilují loajalitu přívrženců. Pro redistributivní ekonomii byl vymyšlen geniální systém. Aby byli uspokojeni také střední úředníci, je státní rozpočet rozdělen do regulérní části a části na rozvojové projekty. Zatímco úředníci

dostanou z regulérního rozpočtu pouze nízký plat, plynou jim z rozpočtu na rozvojové projekty několikanásobné příjmy (nepočítaje úplatky a korupci všeobecně).

Na otázku, jaký je vztah byrokratizace v rozvojových zemích k exogenním faktorům, tj. světovému trhu, odpovídá Evers v deváté a poslední kapitole. Pro strategické skupiny uvnitř byrokracie jsou státní příjmy nejdůležitějším důchodem, proto vyvíjejí tlak na dlouhodobé zajištění těchto příjmů. Protože v rozvojových zemích tvoří příjmy závislé na světovém trhu podstatnou část národního důchodu, je jen logické, že jejich růst (i na úkor rozvoje vnitřního trhu) je v zájmu státní byrokracie.

Eversův bezpochyby empiricky správný a racionálně zdůvodnitelný koncept byrokratického kapitalismu zůstává však často na povrchu jevů. Jeho typologie různých druhů byrokratizace nevysvětluje, nýbrž musí být vysvětlena. Proč v zemích jihovýchodní Asie dochází právě k takovým jevům, které popisuje, potřebuje hlubší zdůvodnění, jinak by teorie strategických skupin nebyla příliš originální a zůstala by omezena na určitou třídu jevů v popisované oblasti. Navíc označení zemí třetího světa jako kapitalistických, které Everse řadí do blízkosti teorie závislosti, je problematické.

Teorii strategických skupin činí zajímavou, i mimo rámec sociologie rozvojových zemí, příspěvky Tilmana Schiela. Schiel provádí radikální revizi Marxe a kritizuje především termín byrokratického kapitalismu. Chápe společnost jako dynamický systém, který se mění díky dlouhodobě plánovanému jednání strategických skupin, s jehož jak zamýšlenými, tak i nepředvídatelnými důsledky.

Revize Marxe spočívá především v revizi třídní teorie. Druh a charakter důchodů tvoří podle Schiela ještě zážný spolehlivý indikátor pro třídní identifikaci. Důležitější je celková společenská situace zkoumaných skupin, včetně zamýšlených cílů jednání. Dlouhodobě plánované a komplexní cíle určují sice charakter jednání, které se proto nazývá strategické jednání, ale splnění těchto cílů není pravděpodobné. Skupiny vznikají na základě společného zájmu a společných strategií.

Role objektivních podmínek je tu redukována na určitý počet možností společenského vývoje, zatímco je to ve skutečnosti jednání strategických skupin orientované a motivované určitým cílem, které z těchto možností vytváří realitu. Problém je, že strategické jednání nevede vždy k zamýšlenému cíli.

Dynamická teorie jednání platí i pro teorii státu. Stát a jeho aparát nemá být chápán jako struktura, spíše jako proces, a administrativa je pole, kde se odehrává strategické jednání různých skupin. V zemích třetího světa nemůže být řeč o byrokracii ve weberském smyslu. Jestliže byrokracie nemá být označením jakékoli administrativy, navíc s negativní konotací, musí být upřesněno, za jakých podmínek je myslitelná.

Byrokracie jako speciální aparát státní správy je uskutečnitelná oddělením státu od společnosti. Teprve v situaci, kdy ekonomie a státní správa jsou dva nezávislé subsystémy a politické panství není totožné s hospodářskou mocí, je možný neosobní, nezainteresovaný charakter státní správy, která se řídí pouze předpisy a účelností, nikoli osobním zájmem. Korupce se pak stává deviantním chováním.

Oddělení státu od společnosti však není žádný samozřejmý jev. Pro jihovýchodní Asii, a nejen tam platí, že byrokracie je sice formálně převzata z moderní státní správy, avšak je uplatňována ve společnosti, v níž nedošlo k vydělení ekonomie jako samostatného subsystému. Naopak. Trvá spojení veřejných úkolů se soukromým zájmem a politiky s ekonomikou. Paradoxem takového vývoje je, že tržní ekonomika je právě tehdy ohrožena, jestliže jsou veřejné služby a státní funkce "privatizovány" prostřednictvím úplatnosti (k tomuto tématu existuje zajímavá Elwertova teorie).

Byrokracie v rozvojových zemích si můžeme proto představit jako pole, které nabízí určitý počet možností a podmínek pro aktivity strategických skupin. To implikuje také představu, že byrokracie není jednotný útvar, nýbrž několik strategických skupin, které sledují různé cíle. Tím se Schiel liší od Elsenhansovy koncepce státních tříd, která implikuje monolitní charakter této sociální vrstvy.

Strategické skupiny, které jsou charakterizovány jako skupiny, které se nacházejí v ne zcela jednoznačné sociální situaci, se snaží pomocí společných zájmů a strategického jednání jednoznačnou pozici získat. Neorientují se však pouze na získání důchodů, ale i na jejich normativní zajištění a legitimitu držby.

Ve čtvrté kapitole rozvíjí Schiel kritiku běžného chápání Marxe a tradičního marxismu. Především kritizuje názor, že třídy se odlišují podle zdrojů důchodů, resp. podle vlastnictví. Proti tomu staví model, v němž rozhodující úlohu hraje celková pozice ve společnosti. Jestliže však Schiel popírá třídní kvalifikaci na základě důchodů, reviduje marxismus podstatněji, než si připouští. V duchu své koncepce definuje třídy jako vztahy skupin, jejichž členové mají v podstatě stejné postavení ke členům jiných skupin uvnitř určitého diferencovaného hierarchického společenského systému panství a kontroly.

Schiel má pravdu, když kritizuje pojetí tříd, které stojí monokauzálně na něčem tak jednoduchém, jako jsou důchody, nebo dokonce tak primitivním jako je vlastnictví. Nezávisle na tom, zda se mýlil Marx nebo až jeho nástupci, je důležité, že vznikl marxisticko-leninský kánon tříd, který analýze společnosti bránil, místo aby jej usnadnil. A jestliže proti této koncepci staví Schiel svůj model strategických skupin, který se osvědčuje jako nástroj analýzy společnosti, je jedno, zda se přitom opírá o věrnou nebo poněkud svéráznou interpretaci sociologických klasiků. Potvrzuje to také Petruskův názor, že na marxismu byla a je nejtvrdivější jeho revizionistická odnož. Stejně tak podle mého názoru není na závalu, když Schiel opírá své analýzy o Marxovu teorii hodnoty, která byla v podstatě překonaná už v době svého vzniku, a pro teorii cen vytlačena tzv. Vídeňskou školou. Ačkoli se kategorie hodnoty v ekonomice neprosadila, domnívám se, že může zůstat užitečná pro analýzu společnosti.

Vlastnictví není podmínkou pro určitou třídní pozici, ale naopak třídní pozice určuje možnost zaujmout určitou strategickou pozici ve výrobním procesu. Tato strategická pozice je podmínkou, která umožňuje nasadit

zdroje jako strategické zdroje. Soukromé vlastnictví je pouze jednou z možností, jak si lze zajistit strategickou pozici. Strategické zdroje jsou jednoduše všechny prostředky, které jsou nutné k udržení existence a k přežití společnosti, ale teprve jejich kontrolovatelnost je činí strategickými. Existují objektivní zdroje: primární přírodní a sekundární pracovní prostředky, a subjektivní: práce a pracovní síla.

V nekapitalistických společnostech existují tzv. "oficiální třídy", které panují, protože ovládají významné funkce v reprodukci společnosti a stát je pouze organizační forma těchto panujících tříd. Stát má dvojitou roli. Jednak je nástrojem vládnoucí třídy, jednak zajišťuje společenskou reprodukci. Dokonce právě zajišťování skutečných potřeb společnosti umožňuje vykořisťování. To má jeden důležitý efekt: vykořisťování se jeví jako "služba celku".

Jedna ze zajímavých inovací Schielova modelu je koncepce tzv. "mezi"-třídy. Ve většině společností, kde je kontrola strategických zdrojů zprostředkována, je potřebná zprostředkující skupina, která zefektivňuje nepřímou kontrolu. To se může dít jako zatajování nebo omlouvání charakteru společnosti, nebo jako manipulace veřejného mínění, obstarávání legitimacy apod. Tato "mezi"-třída je vytvářena ze strategických skupin a jejich snahou je zaujmout místo panující třídy. Mnoho tzv. revolucí ve třetím světě bylo úspěšným převratem provedeným touto "mezi"-třídou.

Tento model aplikuje Schiel v historické studii státních forem v jihovýchodní Asii. Dokazuje, jak v 19. století vzniká nové pole působnosti pro strategické skupiny: moderní koloniální správní aparát. Na zvraty bohatém vývoji ukazuje, jak v průběhu koloniálního a ještě více postkoloniálního vývoje operují na poli byrokracie velmi různorodé strategické skupiny, které se pokoušejí využít tyto aparáty ke svému prospěchu. Protože v recenzi jde o obecný model a ne o konkrétní aplikaci, nebudu se konkrétní aplikací podrobněji zabývat.

Stejně tak se nezabývám kritikou, ačkoli námitek proti jednotlivým tvrzením by bylo možné vznést hned několik: např., že

v úvodu je nesprávně interpretován evropský středověk nebo že Schiel nedodrží konsekventně rozlišování mezi třídami a strategickými skupinami, nebo už zmíněné používání Marxovy překonané teorie hodnoty. Namísto toho bych chtěl poukázat na širší použitelnost koncepce strategických skupin.

Přestože teorie strategických skupin byla vyvinuta pro analýzu tvoření tříd ve třetím světě, zdá se mi, že je její modifikovaná verze použitelná, nebo alespoň inspirativní i pro společnosti sovětského typu. Příkladem by mohla být Voslenského Nomenklatura, která je spojením pronikavého popisu sovětské vládnoucí vrstvy s neúspěšným pokusem tuto vrstvu ve smyslu Leninovy definice tříd označit za vládnoucí třídu. Nejde mi o otázku, zda nomenklatura je nebo není třídou, ale o past, kterou připravila definice tříd na základě vlastnictví každému, kdo se pokoušel analy-

zovat společnosti, kde je legální panství rozhodujícím zdrojem přivlastnění.

Čtème-li Voslenského Nomenklaturu (doufám, že se český čtenář brzy dočká jejího vydání) se znalostí teorie strategických skupin, ztrácí na významu např. jeho neúspěšný pokus oddělit nomenklaturu od byrokracie nebo pokus konstituovat pro nomenklaturu jakousi kolektivní formu vlastnictví, ale i pokus o jakousi teorii spiknutí.

Tento závěr platí i pro mnohé jiné teorie společností sovětského typu, v nichž se analýza víceméně věrně drží schémat odvozených ze sociologie západních společností a dochází často k ne zcela přesvědčivým závěrům, jak dokazuje např. diskuse o třídním charakteru Sovětského svazu. Recenze proto měla pomoci vzbudit zájem o nové interpretační modely společnosti, které by pomohly některé problémy vyřešit.

Ivo Bayer

Julie Thompson Klein:
Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice

Detroit, Wayne State University Press 1990, 331 s.

Co může čtenář od monografie J. T. Kleinové očekávat, signalizuje název úvodní kapitoly "Problém interdisciplinárního diskursu". Autorka chce totiž pochopit problematiku interdisciplinarity, respektive koncept interdisciplinarity, rozbořením rozmanitých argumentů a odpovídajících vyjadřovacích způsobů, které utvářejí moderní diskurs o interdisciplinaritě. Výchozím materiálem jí byly stovky studií z nejrůznějších výzkumných oblastí (společenské vědy, přírodní vědy) i studie týkající se mnohých společenských aplikací vědy (vzdělávání, zdravotnictví). Autorka však také pracuje se studiemi, v nichž už byla interdisciplinarity analyzována na jistém stupni zobecnění, hlavně se studiemi historickými, sociologickými, ekonomickými, politologickými a filozofickými. Její kniha tak představuje pozoruhodnou syntézu dosavadních poznatků a zkušeností týkajících se interdisciplinarity a jako taková poskytuje užitečný rámec pro další rozvoj výzkumných, vzdělávacích a jiných interdisciplinárních projektů.

Recenzovaná kniha je rozdělena do tří obsáhlých částí: I. *Vymezení interdisciplinarity*, II. *Interdisciplinarity a disciplinarity*, III. *Současný stav interdisciplinarity*. Každá z těchto částí se pak dělí na několik kapitol.

V kapitole "Vývoj interdisciplinarity" autorka nejprve ukazuje, že moderní koncept interdisciplinarity navazuje na některé velmi staré myšlenky, jako je idea jednotné vědy nebo syntézy a integrace vědění (Platón, Aristoteles..., v tomto století např. vídeňský kroužek, marxismus, strukturalismus, obecná teorie systémů). Moderní koncept interdisciplinarity se podle ní utvářel hlavně čtyřmi způsoby: a) cílevědomým navazováním na právě uvedené myšlenky jednoty a syntézy vědění, b) rozvojem specifických programů ve vědě a v oblasti vzdělávání, c) rozšiřováním předmětů tradičních disciplín, d) vznikem určitých interdisciplinárních hnutí. Ačkoli autorka uvádí řadu výzkumných a vzdělávacích projektů po 2. světové válce (i během ní), které by bylo možné označit jako interdisciplinární, dokládá zároveň přesvědčivě, že moderní koncept interdisciplinarity je spojen především s reformami a studentským hnutím v 60. a 70. letech 20. století. Léta 70. a 80. už přinášejí také prohloubenou reflexi problematiky interdisciplinarity, což je